

**І. Я. ТРУСКАВЕЦЬКА** викладач ДВНЗ „Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди”

## **СТАНОВЛЕННЯ Й. К. ПАЧОСЬКОГО ЯК ОСОБИСТОСТІ ТА НАУКОВЦЯ**

Статья посвящена исследованию жизни и деятельности известного украинского и польского ученого-натуралиста И. К. Пачоского, его вносу в биологическую науку конца XIX–XX вв. Научно педагогический задел ученого является ценным источником идей и мыслей, которые касаются изучения флористики, фитоценологии, экологии, энтомологии, охраны природы и орнитологии. Анализ деятельности профессора дает основания утверждать, что труды ученого и сегодня не теряют свою актуальность и научную ценность.

Стаття присвячена дослідженню життя та діяльності відомого українського і польського вченого-натураліста І. К. Пачоського, його внеску в біологічну науку кінця XIX–XX в. Науково-педагогічний наробок вченого є цінним джерелом ідей і мислей, які торкаються вивчення флористики, фітоценології, екології, ентомології, охорони природи і орнітології. Аналіз діяльності професора дає підстави стверджувати, що його твори і сьогодні не втрачають свою актуальність і наукову цінність.

The article is devoted research of life and activity of the known Ukrainian and Polish scientist-naturalist J.K. Pachoskogo, to his payment in biological science of XIX–XX century. Scientifically pedagogical reserve of scientists the valuable source of ideas, which touch the study of phytocenology, ecology, entomologist, conservancy and ornithology. The analysis of activity of professor grounds to assert that labours of scientist and today does not lose the actuality and scientific value.

Наприкінці XIX століття соціально-економічні умови у країні, зростання загальноросійського визвольного руху і загальний культурний прогрес визначив характер і спрямування розвитку природознавства. Виріс інтерес до загальнотеоретичних проблем, у яких знайшли розвиток ідеї еволюції, підсилилася диференціація біології на самостійні галузі. Особливості загально-історичного розвитку в Росії у пореформений період сприяли зростанню досягнень у різних галузях природознавчих наук. Успіхи світового природознавства XIX століття стимулювали розвиток наук в Російській імперії: підвищується інтерес до природознавства і техніки, зростає прагнення вчених і викладачів до взаємного спілкування з метою розвитку і поширення наукових знань [6, с. 261–270].

Проблема вивчення історичних постатей – є на сьогодні однією з найбільш актуальних в історії науки. Й. К. Пачоський є відомим й невідомим сучасним дослідникам.

Коло наукових інтересів і досліджень Й. К. Пачоського досить широке і різнобічне: флористика, систематика, ботанічна географія, фітоценологія, екологія, ентомологія, орнітологія, охорона природи. У кожній із цих галузей знання учений мав своє бачення проблем, залишив свій оригінальний і неповторний внесок. Йосиф Конрадович Пачоський народився 8 грудня

1864 року у родині польських дворян м. Білогородка (село підпорядковане до сільської ради с. Верби) Заславського повіту Волинської губернії (нині Дубенського району Рівненської області). Він був найстаршим із дітей Конрада Пачоського, управителя князя Сангушки (юриста за освітою, учасника повстання 1863 року) та Людвиги Людвиківни Пачоської (Веймут) [8, с. 3 – 10]. З дитинства Й. К. Пачоський відрізнявся незалежністю характеру. Це призвело до того, що він не закінчив навіть гімназії і освіту здобував самоучкою.

Важливим етапом життєвої позиції і початком входження у світ вивчення природи стало навчання Й. К. Пачоського в Уманському училищі землеробства і садівництва (з березня 1879 р.), що готувало управителів-садівників. Однак майбутній учений пішов з нього, хоч мав значні здібності: тяжіння до волі підвело юного Йосифа Пачоського, але саме тут він відчув потяг до природничих наук. Наставником молодого Пачоського був шкільний учитель ботаніки Владислав Якович Скоробишевський, що обіймав ще і посаду головного садівника парку Уманського училища землеробства і садівництва.

Саме він мав вагомий вплив на становлення й розвиток наукових інтересів Пачоського. Згодом на честь свого вчителя Й. К. Пачоський назвав рослину – Рокитник Скоробишевського (*Cytisus Scrobiszewski Pacz*).

Навчаючись в училищі дослідник виявляє інтерес до вивчення живої природи. Він здійснює численні експедиції по Черкащині, вивчає умови зростання різноманітних рослин, збирає матеріали для гербаріїв [9, с. 113].

Початок наукової діяльності Й. К. Пачоського бере відлік з 1882 р. Саме у цьому році молодий учений відправляється у свою першу експедицію по Уманщині, а у 1884 р. здійснив експедицію вздовж лівого берега Бугу, крім цього відвідав м. Миколаїв, де наприкінці серпня і на початку вересня провів ряд досліджень. Але "...наслідки їх виявилися незадовільними через те, що степи о цій порі року за відсутності дощу вщент спалені сонцем" [1, с. 14–76]. Протягом 1882–1886 рр. він збирав рослини Уманщини і в 1887 р. опублікував свою першу працю "Нариси флори околиць м. Умані Київської губернії" [5, с. 86–93]. У роботі подано опис гербаріїв, зібраних переважно поблизу м. Умані. Один з цих гербаріїв (близько 700 видів) було передано до Уманського училища землеробства і садівництва [10, с. 231–366]. Й. К. Пачоський не здався долі, він однаково глибоко володів знаннями і вміннями як у галузі флористики та систематики рослин, так і зоології. Київське товариство дослідників природи оцінило здібності молодого вченого і обрало його дійсним членом товариства (1887), де він часто виступав із промовами й доповідями, розкриваючи питання наукового і прикладного значення [4, с. 39–86].

Першим президентом Київського товариства природознавців був ботанік І. Г. Борщов. Серед членів товариства у різні часи його діяльності

були відомі вчені. Це, зокрема, зоологи М. В. Борецький, О. М. Северов, В. К. Словінський, ботаніки С. Г. Навашин, М. Г. Холодний та інші.

Саме за пропозицією проф. М. В. Борецького у 1887 р. Пачоський зайнявся розробкою колекцій “перетинчакрилих і напівтвердокрилих комах, зібраних Бессером, Ширмером, Єльским”, що знаходилися у зоологічному кабінеті Київського університету Святого Володимира.

У Ботанічний сад Київського університету Святого Володимира Пачоський прийшов молодим – йому тоді виповнилося 24 роки. Він з наполегливістю взявся за оброблення зібраних на Уманщині матеріалів. Крім цього, молодий дослідник визначав рослини, які зберігалися у гербарії Ботанічного саду. Сьогодні, без сумніву, можна сказати, що в Ботанічному саду Й. К. Пачоський дістав великі можливості для застосування своїх знань, реалізації бажання глибше вивчити рослинний світ Південної Росії. Така впевненість ґрунтується, перш за все, на наявності величезних наукових фондів саду, яким у цей час керував видатний російський ботанік І. Ф. Шмальгаузен (1849–1894) [9, с. 67].

Весною 1888 р. Й. К. Пачоський уперше був відряджений Київським товариством природознавців до Херсонської губернії для фауністичних і флористичних досліджень. Під час поїздки по південно-східній частині Херсонської губернії вченому вдалося зібрати близько 3000 примірників рослин [2, с. 56–78]. Його звіт, надрукований у Записках Київського товариства природознавців, насичений відомостями про географію, геологію, клімат, топографію краю. Отже, флористичний звіт Й. К. Пачоського може бути названий географічним. За дорученням Київського товариства природознавців у середині червня 1888 р. Йосиф Конрадович здійснив свою першу подорож до Криму, під час якої із Сімферополя направився через Таушан-Базар в Алушту, звідки зробив сходження на вершину Чатир-Дагу з південно-західної сторони, потім через Біюк-Ламбат і Айданіль прибув до Ялти, а відтак оглянув південний берег від Севастополя до Ялти, зупиняючись в Чотал-Кое, Байдарах, Кекинеїзі й Місхорі. Результатом цих експедицій став зібраний ним гербарій, що налічував 670 видів рослин [10, с. 5–16].

Молодий учений проводив порівняльний аналіз флори Херсонського повіту і флори околиць Одеси та північної частини Таврійської губернії. Науковий інтерес представляє розділ про межі географічного розповсюдження рослин у Херсонській губернії. Пачоський вказував, що степи Південної Росії носять у собі явний відбиток східного походження своєї флори, тобто кавказького і арало-каспійського, також подав порівняльну таблицю 86 видів рослин, кордони суцільного розповсюдження яких проходять через Херсонський повіт.

Слід зазначити, що флористичний базис, який визначив подальші спрямування досліджень Й. К. Пачоського та їх зміст, закладався саме Іваном Федоровичем Шмальгаузенем, а призначена ним грошова допомога дозволила молодому ученому обробити гербарій, зібраний у Херсонській

губернії. У цей час остаточно визначився життєвий шлях Й. К. Пачоського [4, с. 32–76], він безкоштовно передав до Київського товариства власноруч зібраний гербарій флори, у якому налічувалося 2000 примірників (1300 видів) рослин [7, с. 7–13]. Ці матеріали раніше знаходилися в гербарії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка як складова частина гербарію І. Ф. Шмальгаузена, а зараз зберігаються в Інституті ботаніки НАН України ім. М. Г. Холодного.

Важливою подією слід відмітити й те, що у 1889 р. Йосиф Конрадович друкує в “Записках Київського товариства природознавців” свою роботу “Про фауну і флору околиць м. Володимира-Волинського”, де дав загальну характеристику району дослідження – ґрунти, клімат тощо. Досліджувалася фауна тільки хребетних тварин. За результатами роботи було виявлено: I. Mamalia – 25 видів; II. Aves – 100 видів, зокрема за рядами: III. Reptilia – 3; IV. Amphibia – 3; V. Pisces – 19.

Перебуваючи з травня по вересень у селі Карань, що знаходилось за три версти від повітового міста Переяславль, молодий учений зайнявся флористичними і флорографічними дослідженнями цієї місцевості, що викликала значний інтерес у ботаніко-географічному відношенні. Із зібраних Йосифом Конрадовичем рослин, 474 види відіслано до Санкт Петербургського Ботанічного Саду і 534 види до Томського університету, 732 види привезено до Ботанічного кабінету Університету Святого Володимира [3, с. 37–46]. Надзвичайно показовою є праця вченого “Нарис флори околиць м. Переяславля Полтавської губернії” (1893), яка стала результатом ботанічних досліджень околиць м. Переяславля у 1891 р. Особливу увагу дослідник звернув на флору долини Дніпра, яка є багатшою і різноманітнішою за “материкову”, описав такі місця як Наддніпрянщина з її сфанговими болотами. Дякуючи цій книзі Переяславщина, найцікавіша округа Полтавщини, має свій ботанічний опис [3, с. 67–72].

Окрім цього, з власної ініціативи учений відвідав наступні місцевості: Полтавську, Волинську і Подільську губернії, Крим, північно-західний Кавказ, східну частину Польщі та інші райони. Й. К. Пачоським було не лише зібрано гербарій, але й опрацьовано багатющий науковий матеріал, що втілювалося в публікації наукових праць.

Вагомий внесок у розвиток геоботаніки Й. К. Пачоський зробив своєю працею “Стадії розвитку флори”. Вчений першим доступно сформулював, що рослинність даної місцевості, як і все у природі, підлягає розвитку, що виявляється у переході більш бідного рослинного угруповання до більш багатого і різнобічного. На його думку, розвиток флори проходить через такі стадії: пустельної рослинності, степової рослинності, лісової рослинності. Характеризуючи причини, що зумовлюють перехід одного типу рослинності в інший, учений посилається на зміну кліматичних умов, на безпосереднє втручання людини, що позначається на формуванні певних рослинних угруповань [2, с. 46–59]. Ось що говорив сам Й. К. Пачоський про свою працю: “В передбаченому огляді я маю намір звернути

увагу читачів на деякі загальні думки відносно розвитку і життя флори взагалі. Флори, що розглядається як дещо ціле...” [2, с. 76–83]. На особливу увагу заслуговує і стаття професора Познанського університету К. Лятовського “Колекція судинних рослин професора Й. Пачоського в гербарії Познанського Університету” [1, с. 19–25]. Вона містить інформацію про багату ботанічну колекцію професора, що зберігається в гербарії Познанського університету.

З під пера вченого одна за одною виходять нові праці: “Про фауну Нупенпортега Київської й Волинської губернії”, “Про рослинність м. Миколаєва”, “Звіт про екскурсії в Херсонську губернію” (1888); “Результати флористичних досліджень у північно-західній частині Полтавської губернії”, “Звіт про ботанічну екскурсію в Мінську, Могилівську та Чернігівську губернії” (1894) [4, с. 72–86]. Вони засвідчують, що Й. К. Пачоський став зрілим природознавцем, досвідченим дослідником, витонченим флористом і систематиком.

Після смерті І. Ф. Шмальгаузена, наставника Пачоського, молодий учений приймає запрошення Олександра Федоровича Баталіна (1847–1896) і переїжджає до Петербургу. Упродовж 1894–1895 рр. Пачоський обіймає посаду садівника Ботанічного саду також виконує обов’язки помічника директора Ботанічного музею [3, с. 76–82].

У гербарії Ботанічного саду для Й. К. Пачоського почалась титанічна і надзвичайно копітка робота по обліку і систематизації всіх гербарних колекцій. Необхідно було зафіксувати час і місце збору кожного зразка, записати прізвище колектора, розмістити колекції по регіонах, а авторів – в алфавітному порядку (окремо вітчизняних і іноземних). Здавалося б, науковий дослідник, переїхавши до тодішньої столиці Росії, поринувши в улюблену роботу, був вдоволений своїм новим положенням. Однак, будучи людиною зовсім незалежного характеру він не задовольняється роботою з підручниками та чужими гербаріями. Учений надає перевагу дослідженням природи безпосередньо на місці, а не за описами інших, тому виконання своїх обов’язків Й. К. Пачоський поєднував з редакційною, видавничою та експедиційною роботою. Йосиф Конрадович працював дуже плідно – кожна його експедиція закінчувалася серйозною публікацією флористичних матеріалів, часто з описами нових для науки видів і різновидів. На основі комплексних досліджень учений розглядає питання історії розвитку флори на прикладі флори південно-західної Росії й доводить, що найбільш давня флора збереглася на Подільській височині, а флора Полісся і флора степів – більш молоді [9, с. 37–42].

Слід відмітити, що важливий етап у житті Й. К. Пачоського пов’язаний також з викладацькою діяльністю. Його обрано за конкурсом на посаду асистента кафедри ботаніки сільськогосподарського інституту (вищої школи) в Дублянах (1895). Під час перебування в Дублянах Й. К. Пачоський за дорученням Краківської академії наук займався флористичними

дослідженнями східної Галичини, Буковини, частини Угорщини, західної частини Подільської, Волинської губерній і північної частини Бессарабії [7, с. 56–67]. Улітку 1897 р. за матеріальної підтримки з боку Краківської академії вивчав флору західної частини Подільської, Волинської губерній і північної частини Бессарабії. Гербарій з 763 видів рослин, якими володіла академія, започаткував публікації списку рослин названих території, і знову результати було узагальнено в численних працях. Описами рослин, наведеними в працях Й. К. Пачоського, користувався Г. Запалович, який частково досліджував флору Бессарабії, а також користувався гербарієм Йосифа Конрадовича, зібраним у 1897 та 1898 рр. На основі примірників цього гербарію Г. Запалович описав нові види і численні різновиди рослин. Реферати I та II томів творів Запаловича було опубліковано Й. К. Пачоським у “Працях Ботанічного саду Юр’ївського університету” [7, с. 184–187]. З 1905 р. Й. К. Пачоський розпочав викладацьку діяльність. За дорученням земської управи вчений проводив щоденно протягом кінця травня – початку червня 1905 р. практичні заняття з ентомології для учнів Херсонського земського сільськогосподарського училища, які надалі стали регулярними [10, с. 110–115]. Упродовж 1918–1919 рр. вчений працював на посаді професора Херсонського політехнічного інституту, де викладав ряд природничих дисциплін. Саме на агрономічному факультеті цього інституту Й. К. Пачоський перший у світі в 1918 р. читав курс лекцій з “фітосоціології”. Відсутність у місті будь-яких підручників для вивчення предмету “морфологія рослин” змусила науковця укласти навчальний посібник з того ж курсу. Перший випуск “Морфології рослин” (курс, що читався в Херсонському політехнічному інституті) було видано у 1919 р., а наступний – у 1920 році. Високу оцінку даній праці дав професор Юр’ївського університету М. І. Кузнецов. Він вказував, що “...це не описова морфологія або органографія, яку ми зустрічаємо в багатьох підручниках і посібниках – це філософськи продуманий курс морфології, в якому ідея постійної еволюції організмів на земній кулі простежується від початку до кінця” [7, с. 37]. Ось як згадують про нього його учні: це була людина високої культури й ерудиції, мала творчий та допитливий розум і чудову пам’ять, з характером відкритим і привітливим, його любили й поважали [2, с. 65].

Таким чином, характеризуючи етапи життєдіяльності Йосифа Конрадовича Пачоського, можемо констатувати, що, незважаючи на відсутність будь-яких документів про освіту, він не відмовляється від мрії стати вченим-дослідником. В юнацькі роки у духовній організації майбутнього вченого сформувалися ті якості, які у подальшому ще більше розвинулися – це схильність до постійної діяльності, спрага до знань, устремління до самовдосконалення. Молодому Пачоському було притаманне широке бачення світу природи й велике бажання принести користь суспільству.

Окрім цього, Й. К. Пачоський є одним із фундаторів нового напрямку ботанічної науки – фітоценології – науки про рослинні співтовариства. Ним

доведено один із основних законів розвитку фітоценозів – від простих до складних. Вагомим є внесок дослідника у вивчення флори Херсонської губернії, українських степів, Біловезької пущі, рослинності балканських країн та багатьох інших регіонів. Досить важливими є роботи вченого, присвячені вивченню бур'янів та боротьбі зі шкідниками сільськогосподарських культур.

Заслугою Йосифа Конрадовича – є організація Природничо-історичного музею Херсонського земства (тепер Херсонський природничо-історичний музей), в якому і сьогодні зберігаються флористичні, ентомологічні та орнітологічні колекції, зібрані його засновником [1, с. 86].

Отже, визначальними рисами, що характеризують видатного дослідника, якими можуть пишатися українська та польська науки – надзвичайна спостережливість, здатність робити висновки з побачених фактів; прекрасна пам'ять і вміння використовувати багаторічний власний досвід; змістовні біологічні знання; незалежна критична думка, пов'язана з визначною індивідуальністю; пошук істини динамізму явищ, сприймання всього в русі, у нестійких комплексних системах, із взаємним впливом один на одного; глибокий творчий філософський розум, схильний до сміливих оригінальних концепцій і плідних гіпотез; незламна працьовитість, міцне здоров'я як фізичне, так і психологічне; повна віддача науковій праці, з безкомпромісною жагою до життя та службі науці. Погляди та ідеї Й. К. Пачоського не втратили свого значення і у наш час. Й. К. Пачоський своїми працями притягує до вивчення оточуючого середовища, спрямовує дослухатися голосу рідної природи, чим ненав'язливо і глибоко виховує любов до неї, свідоме ставлення до необхідності її збереження, вони слугують плідним джерелом для подальшого розвитку біологічної науки.

**Список літератури:** 1. Павленко Ю. В. Природознавство в Україні до початку ХХ ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. / Ю. В. Павленко, С. П. Руда – К. : Видавничий дім „Академперіодика”, 2001. – 420 с. 2. Савчук В. С. Природничонаукові товариства Півдня Російської Імперії: друга половина ХІХ – початок ХХ в. / В. С. Савчук. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ – 232 с. 3. Борейко В. Е. История охраны природы Украины. Х век. / В. Е. Борейко. – 1980. Издание второе, дополненное. Серия: История охраны природы. Вып. 24. – 2001. – 544 с. 4. Пузанов И. И. Выдающийся натуралист Пачоский (1864 – 1942). / И. И. Пузанов, Т. М. Гольд. – М. : Наука, 1965. – 86 с. 5. Гребінник Т. О. Діяльність Й. К. Пачоського і Херсонського земства по заснуванню природничо-історичного музею / Т. О. Гребінник // Південний архів. – Херсон, 2001. – Вип. V. – С. 86–93. 6. Пачоский И. К. Стадия развития флоры / И. К. Пачоский // Вестн. естествознания. - 1891. – № 8. – С. 261 – 270. 7. Пачоский И. К. Основы фитосоциологии. Курс, читанный на Агрономическом факультете Херсонського Политехнического Института в 1919/20 г. /И. К. Пачоский – Херсон : Вторая Государственная Типография, 1921. – 346 с. 8. Корнев О. П. Короткий нарис історії охорони природи на Україні / О. П. Корнев // АН Української РСР, 1960. – С. 3–10. 9. Докучаев В. В. Ниши степи прежде и сегодня. / В. В. Докучаев. – М. : Государственное издательство сельскохозяйственной литературы, 1953. – 152с. 10. Пачоский И. К. Описание растительности Херсонской губернии. / И. К. Пачоский – Вып. 2. Степи. Херсон, 191. – 366 с.

*Надійшла до редколегії 13.04.10*